

LUSTRACJA TRZYNASTU MIAST Z 1773 R. JAKO PRZYCZYNEK DO BADAŃ NAD SYTUACJĄ RELIGIJNĄ DAWNEGO SPISZA¹

Historyczne polsko-węgierskie pogranicze stanowiło przez wieki obszar o skomplikowanej przynależności państwowej, zamieszkały przez zróżnicowaną pod względem etnicznym, religijnym i stanowym ludność. Spisz, wchodzący kolejno w skład Księstwa Nitry, Państwa Wielkomorawskiego, Królestwa Węgier i będący przedmiotem polsko-węgierskiej rywalizacji, kolonizowany był przez osadników słowiańskich, madziarskich i niemieckich, z których zwłaszcza ci ostatni (oraz ich potomkowie) przyczynili się do rozwoju tamtejszych miast, z których liczne stały się ważnymi ośrodkami rzemiosła i handlu².

Wskutek porozumienia, zawartego 8 listopada 1412 r., Władysław Jagiełło otrzymał w zastaw od króla węgierskiego Zygmunta Luksemburskiego część Spisza, obejmującą tzw. dominium lubowelsko-podolinieckie³ oraz trzynaście ze wspólnoty 24 spiskich miast królewskich:

¹ Tekst stanowi rozwinięcie wątków poruszonych w referacie *Submissa Replica ad Puncta... Pawła Tiszty oraz jej znaczenie dla badań nad religijnością i dziedzictwem artystycznym osiemnastowiecznego Spisza*, wygłoszonym 16 kwietnia 2016 r. na Międzynarodowej Konferencji Naukowej *Od Zjazdu w Wyszehradzie do Grupy Wyszehradzkiej. Kilkaset lat współpracy środkowoeuropejskiej*, zorganizowanej przez Polskie Towarzystwo Naukowe (Oddział w Nowym Targu) i Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie.

² H. R u c i Ń s k i, *Dzieje polityczne Spiszu do końca XV wieku*, [w:] *Terra Scepusiensis. Stan badań nad dziejami Spiszu*, red. R. G ł a d k i e w i c z, M. H o m z a, M. P u ł a s k i, M. S l i v k a, Levoča-Wrocław 2003, s. 275-276, 286; A. K ö r m e n d y, *Struktura społeczno-gospodarcza średniowiecznego Spiszu (Przegląd problematyki i dorobku historiografii węgierskiej)*, [w:] *Terra Scepusiensis*, s. 269-270, 273.

³ Dyskusja na temat wcześniejszej polskiej kontroli nad okręgiem podolinieckim omówiona została w innych artykułach, zob. R. G r z e s i k, *Małżeństwo Judyty, córki Bolesława Krzywoustego z Kolomanem czyli o utracie Spisza przez Polskę*, „*Z minulości Spisza*”, R. 7-8, 1999-2000, s. 24-27; H. R u c i Ń s k i, *Dzieje polityczne*, s. 276-277.

Lubicę (Leibitz, Leibic), Matiaszowce (Matzdorf, Mátyásfalu), Poprad (Deutschendorf, Poprad), Ruskinowce (Riessdorf, Rúsztin), Spiską Białą (Waltensdorf, Béla), Nową Wieś Spiską (Zipser Neudorf, Igló), Spiską Sobotę (Georgenberg, Szepesszombat), Spiskie Podgrodzie (Kirchdrauf, Szepesváralja), Spiskie Włochy (Wallendorf, Szépesolaszi), Straże (Michelsdorf, Strázsa), Twarożną (Durlsdorf, Duránd), Wielką (Oberwarth, Felka) i Wierzbów (Menhardsdorf, Ménhárd)⁴. Z tych enklaw polskiej władzy na obszarze węgierskiego komitatu utworzone zostało starostwo spiskie, które mimo pretensji i starań kolejnych monarchów węgierskich pozostawało przy Koronie, a później Rzeczypospolitej Obojga Narodów – niemal do pierwszego rozbioru. Urząd starosty sprawowany był nierzadko przez znaczące osobistości (m.in. Zawiszę Czarnego, Piotra Kmity, Stanisława Herakliusza Lubomirskiego, Heinricha Brühla)⁵. Znaczenie tego obszaru dla polskich władz nie było jednak przez te stulecia jednakowe. Moment szczytowy osiągnęło ono w XVII w., gdy w trakcie potopu szwedzkiego w miastach starostwa przebywał Jan Kazimierz, a w lubowelskim zamku przechowywane były klejnoty koronacyjne⁶. Twierdza ta uznana została za jedną z sześciu najważniejszych dla bezpieczeństwa państwa, a polityczny, strategiczny i propagandowy wymiar administrowania tym terytorium przedstawił Stanisław Herakliusz Lubomirski w swej *informacji potrzebnej bardzo Rzeczypospolitej o prawie własnym i dziedzicznym, które ma Rzeczypospolita do Spisza i części ziemie węgierskiej, przeciwko pretensyjom cesarza J[ego] M[ilości], tudzież jako wiele Rzeczypospolitej należy na utrzymaniu tego kraju z 1671 r.*⁷.

Za następnego starosty z rodu Lubomirskich, Teodora, wskutek jego lawirowania między różnymi stronnictwami politycznymi i eksploatacji finansów administrowanej tenuty, ówczesny polski Spisz

⁴ J. Kurtyka, *Starostwo spiskie (1412-1769/70)*, [w:] *Terra Scepusiensis*, s. 512.

⁵ Tamże, s. 518, 521-531; J. Radziszewska, *Studia spiskie*, Katowice 1985, s. 112-124.

⁶ W. Wilczek, *Starostwo spiskie*, [w:] *Mapa starosta spiskiego Franciszka Floriana Czakiego (1762)*, red. Z. Ładychin, Zakopane 2013, s. 28-31.

⁷ J. Kurtyka, *Starostwo, s. 508-509; Stanisława Herakliusza Lubomirskiego mowy sejmowe z 1670 i 1673 roku oraz „Informacja potrzebna bardzo Rzeczypospolitej 1671 o prawie własnym i dziedzicznym, które ma Rzeczypospolita do Spisza i części ziemie węgierskiej, przeciwko pretensyjom Cesarza JM, tudzież jako wiele Rzeczypospolitej należy na utrzymaniu tego kraju”*, oprac. K. Przybóś, Kraków 2010.

wyraźnie stracił tak na znaczeniu gospodarczym, jak i prestiżu⁸. Podczas administracji królowej Marii Józefy, żony Augusta III, planowana była jeszcze co prawda wielka modernizacja zamku w Lubowli, która ostatecznie objęła tylko niezbędne naprawy. Z kolei ostatni starostowie (Heinrich i Karol Brühlowie oraz brat króla i podkomorzy koronny Kazimierz Poniatowski) zdawali się nie wykazywać większego zainteresowania powierzonym terytorium⁹. W 1769 r. z polecenia wiedeńskiej rady państwowej kordon sanitarny, pod pretekstem ochrony granic przed epidemią dżumy, odciął terytorium starostwa od Rzeczypospolitej, zaś wiosną następnego roku oddziały węgierskie wkroczyły do poszczególnych miast. Mimo działań dyplomatycznych króla i starosty 16 września 1772 r. dominium lubowelsko-podolinieckie i trzynaście miast zostało wcielone do Królestwa Węgier, a w listopadzie tego roku przedstawiciele spiskich stanów przysięgli wierność nadżupanowi Janowi Csákyemu de Keresztseg¹⁰.

Poza specyficzną, podwójną przynależnością państwową bardzo istotnym wątkiem w nowożytnej historii Spisza jest jego pluralizm religijny. Od lat 30. XVI stulecia ogromną popularność zyskiwał na tym obszarze luteranizm – zwłaszcza wśród mieszczan, zamieszkałych tak w starostwie, jak i w węgierskim komitacie¹¹. Akcje rekatołicyzacyjne prowadzone ze zmiennym zaangażowaniem i sukcesami przez hierarchię kościelną obu państw oraz żupanów (z rodu Csákych) i starostów

⁸ M. Marciniowska, *Lubomirscy. Starostowie sądecki i spiscy*, Nowy Sącz 1998, s. 70-72; F. Fetko, *Kapitola k dejinám hradu Lubovňa v 18. storočí*, „Zeszyty sądecko-spiskie”, R. 3, 2008, s. 131-132.

⁹ Por. Papiery do interesu starostwa spiskiego należące 1412-1772, t. 5, sygn. IV 766, Biblioteka Książąt Czartoryskich [dalej: BXXCz], s. 145-148 [list administratora Moszczeńskiego dotyczący planów przebudowy zamku]; Papiery..., t. 7, sygn. IV 768, BXXCz, s. 375-378 [*Revisione generale dell Castello di Lubowna* architekta Francesca Placidiego]; J. Radziszewska, *Studia spiskie*, Katowice 1985, s. 123-124. Niektórzy badacze przypuszczają, że Kazimierz Poniatowski mógł akceptować planowane przez władze cesarskie zajęcie starostwa spiskiego, por. A. Divéky, *Dzieje przyłączenia miast spiskich do Węgier w roku 1770*, Zamość 1921, s. 19; Z. Zielińska, *Poniatowski Kazimierz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1983, s. 448-449.

¹⁰ A. Divéky, *Dzieje przyłączenia*, s. 8, 18-22, 42-45; J. Kurtyka, *Starostwo*, s. 532.

¹¹ T. M. Trajdos, *Reformacja i kontrreformacja na Spiszu*, [w:] *Terra Scepusiensis*, s. 468-472.

(głównie Lubomirskich) trwały właściwie przez cały ten okres¹². Zwiększanie swobód ludności luterańskiej lub wprowadzanie represji wobec protestantów było w tym czasie, szczególnie na terenie węgierskiego komitatu, bezpośrednio związane z dynamiczną sytuacją polityczną w Królestwie Węgierskim – przede wszystkim z kolejnymi powstaniem przeciwko władzy Habsburgów (podczas których kluczowe były postulaty niezależności od dworu wiedeńskiego i swobód religijnych) oraz kończącymi je traktatami pokojowymi¹³.

Tadeusz M. Trajdos wskazuje, że na obszarze starostwa przywracanie parafii katolickich rozpocząć się mogło już około 1591 r., na początku rządów Sebastiana Lubomirskiego, a za Stanisława kościoły w dominium lubowelskim (Starej Lubowli, Gniazdach, Podolińcu, Družbakach i Hobgarcie) znalazły się pod jurysdykcją biskupa krakowskiego (jako dekanat spiski archidiaconatu sądeckiego, istniejący do 1787 r.)¹⁴. Na terenie starostwa kontrreformacja dotyczyła więc początkowo przede wszystkim dominium lubowelskiego, w trzynastu miastach (podległych węgierskiej hierarchii kościelnej) nasiliła się dopiero w latach 70. XVII w., gdy w wyniku nacisków prepozyta spiskiego Györgya Bársonya, nieudanej misji pijara Franciszka Hanačiusa, złeconej na tym obszarze przez Michała Korybuta Wiśniowieckiego oraz incydentów między luteranami a katolikami, sąd zwołany przez starostę Stanisława Herakliusza Lubomirskiego w 1674 r. skazał pastorów na banicję i odstąpienie kościołów. Represje wobec luteranów (prawdopodobnie i tak nie egzekwowane w takim stopniu, jak podobne zarządzenia na węgierskim Spiszu) nie przyniosły jednak większych rezultatów jeśli chodzi o konwersje¹⁵.

Na początku kolejnej dekady protestanci w trzynastu miastach odzyskali nieco swobód (m.in. sprawowanie kultu w domach, zniesienie zakazu wyboru protestantów do magistratu), jednak powołany w 1685 r. na komisarza starostwa Andrzej Podolski pod groźbą wysokich kar pieniężnych zabronił im m.in. przyjmowania wędrownych kaznodziejów, urzą-

¹² Por. tamże, *passim*; M. B i z o ň o v á, *Spoločnosť Ježišova a jej charakteristika*, [w:] *K počiatkom jezuitov na Spiši. Ján Voško – z reštaurátorskej tvorby*, red. M. N o v o t n á, Levoča 2013, s. 23-24.

¹³ W. F e l c z a k, *Historia Węgier*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s. 140-141, 143-145, 150-153; T. M. T r a j d o s, *Reformacja*, s. 477-478, 481, 484-485.

¹⁴ T. M. T r a j d o s, *Reformacja*, s. 474.

¹⁵ Tamże, s. 482-483.

dzania prywatnych kaplic czy sprawowania jakichkolwiek nabożeństw przed zmierzchem¹⁶. Ponownie jednak, ze względu na niewielką skuteczność przepisów władze starostwa złagodziły politykę wobec protestantów. Podstarości Franciszek Markowski w 1691 r. dopuścił ich do sprawowania urzędów miejskich, a trzy lata później starosta Stanisław Herakliusz Lubomirski zezwolił na zakładanie oratoriów w domach mieszczan i sprawowanie nabożeństw w ściśle określonych przez władze miejscach, a także luterzańskie pogrzeby¹⁷. Za czasów Teodora Lubomirskiego na społeczność protestancką w trzynastu miastach nałożony został jednak znów szereg obostrzeń, takich jak: zamknięcie oratoriów (1703), ograniczenie sprawowania kultu do prywatnych domów (1704), restrykcje w sprawowaniu funkcji administracyjnych przez luteranów (nie mogli stanowić większości w radach miejskich) czy przymus katechizacji całej młodzieży w kościołach. Jak wcześniej sprawowane w miastach mogły być jedynie katolickie chrzty i śluby. Z czasem jednak starosta zezwolił na stałą obecność pastorów w oratoriach (1706)¹⁸.

Mimo zainteresowania licznych badaczy dziejami polsko-węgierskiego pogranicza, tematyka końca władzy Rzeczypospolitej na Spiszu i przejęcia kontroli nad tym obszarem przez Królestwo Węgierskie (pozostające w unii personalnej ze Świętym Cesarstwem Rzymskim) pojawiała się w literaturze naukowej od czasu opracowania autorstwa Adorjana Divékyego raczej sporadycznie¹⁹. Okres ten nie został również szczegółowiej opisany w głównych opracowaniach sytuacji religijnej na dawnym Spiszu, czyli książce Teofila Emila Modelskiego oraz artykułach Mariana Gotkiewicza i Tadeusza M. Trajdosa. Autor najstarszej (wydanej w 1928 r.) publikacji, opisując końcowe lata polskiej władzy nad starostwem, skupił się na sporach o jurysdykcję parafii samego dominium lubowelskiego²⁰. Teksty późniejsze, oparte o wnikliwą analizę materiałów źródłowych, opisują za to albo wybrane parafie Zamagurza Spiskiego (leżące w obecnych polskich grani-

¹⁶ Tamże, s. 484.

¹⁷ Tamże, s. 484-485.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ W opracowaniach poświęconych historii regionu autorzy skupiają się przeważanie na wcześniejszych okresach, por. chociażby wspomniane wyżej publikacje J. Radziszewskiej i J. Kurtyki.

²⁰ T. E. Modelski, *Spory o południowe granice diecezji krakowskiej od strony Spisza (w. XIII-XVIII)*, Zakopane 1928, s. 94-100.

cach), albo koncentrują się na spiskich stosunkach religijnych w XVI i XVII stuleciu²¹. Sytuacja Kościoła na terenie dawnego starostwa spiskiego w trzeciej ćwierci XVIII w. – czyli pod koniec istnienia na tym obszarze polskiej organizacji państwowej i w początkach władzy Habsburgów – nie była dotychczas przedmiotem dokładniejszych studiów.

Okres ten może przybliżyć analiza przechowywanych w Spiskim Archiwum w Lewoczy dokumentów z 1773 r., w których na polecenie władz Królestwa Węgierskiego zebrano informacje na temat przejętych trzynastu miast²². Odpowiedzialny za te działania był węgierski szlachcic Paweł Tiszta de Lypstin, od 1772 r. piastujący urząd administratora Spisza²³. Archiwalia te jak dotąd nie były zbyt często wspomniane w literaturze dotyczącej omawianego obszaru. W samym inwentarzu zbioru *Provincii XVI. miest* Ivan Chalupecký określa każdą z dokumentacji jako „ustalenie polityczno-gospodarczego stanu miasta”²⁴. Również Julia Radziszewska dostrzega znaczenie „«inwestygacji» oraz «konskrypcji» poszczególnych miast z r. 1772[sic]” przede wszystkim dla opisanego administracji oraz finansów trzynastu miast²⁵.

²¹ M. Gotkiewicz, *Reformacja i kontrreformacja na Spiszu*, „Nasza Przeszość”, R. 7, 1958, s. 73-94; T. M. Trajdos, *Reformacja*, passim.

²² Zespół ten stanowi część zbioru *Provincia spišských 16 miest* – grofský archiv (fond Spisske miasta – grófský archiv) i obejmuje następujące materiały: *Provincia spišských 16 miest* – grófský archiv, fond Spisske miasta – grófský archiv [dalej: *Provincia*], inv. č. 156, sygn. E9, *Spišský archiv v Levoči* [dalej: SAL; całość dalej jako *Lubica*]; *Provincia*, inv. č. 157, sygn. E10, SAL [dalej: *Spiska Biata*]; *Provincia*, inv. č. 158, sygn. E11, SAL [dalej: *Wierzbów*]; *Provincia*, inv. č. 159, sygn. E12, SAL [dalej: *Twarożna*]; *Provincia*, inv. č. 160, sygn. E13, ŠA [dalej: *Ruskinowce*]; *Provincia*, inv. č. 161, sygn. E14, SAL [dalej: *Spiska Sobota*]; *Provincia*, inv. č. 162, sygn. E15, SAL [dalej: *Wielka*]; *Provincia*, inv. č. 163, sygn. E16, SAL [dalej: *Poprad*]; *Provincia*, inv. č. 164, sygn. E17, SAL [dalej: *Matiaszowce*]; *Provincia*, inv. č. 165, sygn. E18, SAL [dalej: *Straże*]; *Provincia*, inv. č. 166, sygn. E19, SAL [dalej: *Spiska Nowa Wieś*]; *Provincia*, inv. č. 167, sygn. E20, SAL [dalej: *Spiskie Podgrodzie*]; *Provincia*, inv. č. 168, sygn. E21, SAL [dalej: *Spiskie Włochy*].

²³ A. Divéký, *Dzieje przyłączenia*, s. 44.

²⁴ I. Chalupecký, *Provincia spišských 16 miest I. Grófský archiv (1224) 1412-1774. Čiastkový inventár*, [Levoča] 1968, s. 49-51.

²⁵ J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, Katowice 1969, s. 77-78 (informacje o występowaniu na Spiszu złóż złota), 109, 111 (działający w miastach spiskich urzędnicy i procedura ich wyboru), 138.

W późniejszych opracowaniach źródeł do dziejów nowożytnego Spisza brak jakichkolwiek wzmianek o tym zespole archiwaliów²⁶.

Zbiór dokumentów sporządzonych z polecenia Pawła Tiszty może być użyty przez badaczy zgodnie z pierwotnym, głównym przeznaczeniem, ale jego lektura przybliży znacznie więcej aspektów życia w miastach spiskich początku lat 70. XVIII w. W opisach poszczególnych miejscowości odnaleźć można liczne informacje dotyczące życia religijnego w tej części Spisza i to na nich chciałabym się skoncentrować w niniejszym artykule.

Dokumentacja każdego z trzynastu miast składa się z dwóch części: tabeli z zestawieniem nazwisk obywateli poszczególnych miejscowości, ich zawodu, liczby członków danej rodziny i ich wyznania oraz posiadanego majątku (domy, pola i trzoda), a także liczącego 37 pytań kwestionariusza, na który odpowiedzi udzielali przedstawiciele władz miejskich²⁷. Każdy z protokołów opatrzony jest nagłówkiem o następującym brzmieniu:

„Submissa Replica ad puncta a Spectabili et Magnifico Domino Paulo Tiszta de Lipstin Sacra Cæsareo Regia et Apostolica Maiestatis ad Inclytam Cameralem Administrationem Scepusiensem Consiliario, qua Regio Coronaliū XIII Oppidorum Scepusiensium dominiorumque Lublo et Podolin Administratore nobis infrascriptis qua exmissis Conscriptoribus ad investigandum porrecta ex parte Oppidi”²⁸, poniżej którego karta została podzielona na pół tak, by po lewej znajdowały się pytania, a po prawej odpowiedzi. Na samym końcu kwestionariusza widoczne są podpisy i pieczęcie urzędników z danej miejscowości, przede wszystkim rychtarza (sędziego, *iudex*); podobnie poświadczenia umieszczano poniżej tabel. W dokumentacji ze Spiskiego Podgrodzia takie potwierdzenie przybrało szczególnie rozbudowaną formę²⁹. W archiwaliach dotyczących tego miasta, a także Spiskiej Nowej Wsi

²⁶ Por. T a ż, *Studia spiskie*; taż, *Levoča i jej polonica*, „Studia Historyczne”, R. 16, 1973, s. 585-592; J. K u r t y k a, *Starostwo*, s. 488.

²⁷ W przechowywanych w Spiskim Archiwum poszytach są one ułożone w różnej kolejności, część dokumentacji zaczyna się od tabel, część od kwestionariusza.

²⁸ *Spiska Biala*, k. 3r. W części protokołów określenie „submissa replica” jest przesunięte na koniec zdania.

²⁹ Oprócz pieczęci i podpisów miejscowych rychtarza i notariusza znalazły się tam jeszcze podpisy pięciu urzędników, m.in. z Lubicy i Spiskiej Nowej Wsi („Quam quidem praemissæ Conscriptionis Seriem manuum nostrarum subscription, sigillorum[ue] appressionem authenticandam esse duximus”), *Spiskie Podgrodzie*, k. 39v, 40v.

zachowały się również zapiski z dokładną datą rozpoczęcia lustracji (odpowiednio 24 i 10 marca 1773 r., „et subsequentibus diebus”)³⁰. Jak zostało wyżej wspomniane, pytania dotyczyły bardzo różnych zagadnień, takich jak przywileje uzyskane od polskich i węgierskich władców (1.), odległość od innych miast (3.), zasoby naturalne (rzeki, lasy, żyzność pól, złoża metali – 2., 4., 13., 26.), funkcjonowanie samorządu miejskiego i cechów (25., 28., 29.), użytkowanie młynów (6.) czy organizacja targów (11.).

Trzynaście miast starostwa spiskiego rysuje się dzięki dokumentacji z 1773 r. jako obszar religijnie zróżnicowany, lecz z wyraźną przewagą ludności luterańskiej – choć i tak mniejszą niż pod koniec XVII stulecia (por. tab. 1, 2). Katolicy stanowili większość populacji jedynie w Spiskim Podgrodziu i Włochach. W przypadku pierwszej miejscowości może to być związane z bliskością Spiskiej Kapituły, stanowiącej siedzibę prepozytów i jeden z ośrodków kontrreformacji na Spiszu, ale na tym etapie badań trudno jeszcze o bardziej szczegółową interpretację.

Dla przybliżenia sytuacji Kościoła katolickiego na obszarze trzynastu miast kluczowe są odpowiedzi na pytania 17. („Przez kogo i kiedy wzniesiony został kościół katolicki i w jakim jest teraz stanie? Kto jest jego opiekunem i kto księguje dochody?”) i 18. („Jakiego imienia i narodowości jest proboszcz i do jakiej diecezji przynależy? Kiedy został wprowadzony na urząd i kto korzystał z prawa prezydentury?”)³¹.

Wspólne dla wszystkich omawianych parafii jest przekonanie odpowiadających na pytanie 17. urzędników miejskich o dawności świątyni farnych, jakkolwiek tylko w niektórych przypadkach podawane są konkretne daty. Urzędnicy ze Spiskiej Soboty podają (bez żadnych argumentów) jako datę powstania miejscowego kościoła rok 1400, Wierzbowa – 1222, a Podgrodzia – XIII wiek³². W części protokołów wspomniani są węgierscy władcy, domniemani fundatorzy i dobroczyńcy far: Bela (zapewne IV, w Spiskiej Białej), Zygmunt Luksemburski (Spiskie Włochy) czy Władysław – (niestety niedoprecyzowane, który) w Nowej Wsi³³. W licznych przypadkach powtarzają się wzmianki o braku źródeł, w Popradzie wynikającym (w domyśle) ze zmiennych losów świą-

³⁰ Tamże, k. 22r; *Spiska Nowa Wieś*, k. 26r.

³¹ Oryginalne brzmienie pytań i przykładowe pełne odpowiedzi znalazły się w Aneksie.

³² *Spiska Sobota*, k. 4v; *Wierzbów*, k. 11r; *Spiskie Podgrodzie*, k. 44v.

³³ *Spiska Biała*, k. 6r; *Spiskie Włochy*, k. 25v; *Spiska Nowa Wieś*, k. 7r.

tyni („fato iniquo”³⁴). W Lubicy początki parafii również nie były dokładniej rozpoznane, ale kościół ufundowany miał być zdaniem urzędników miejskich „Privilegio Stephanis Regis per Antecessores Leybicensis Saxones”³⁵. Podkreślanie roli miejscowej wspólnoty („Communitas Illius temporibus”) dla powstania świątyni farnych zauważyć można w większości odpowiedzi³⁶. Mogło ono być jak najbardziej uzasadnione, biorąc pod uwagę odległą genezę świątyni parafialnych na Spiszu i częściową autonomię miast saskich³⁷. Trudno określić, czy i w jakim stopniu przekonanie o decydującej roli owej „Communitatis” stanowiło dodatkowo wyraz pewnej lokalnej, „mieszczańskiej” lub „saskiej” tożsamości³⁸. Ze względu jednak na czas sporządzania lustracji, w którym status trzynastu miast spiskich był w dalszym ciągu niejasny³⁹, nie sposób zdecydowanie odrzucić takiej interpretacji.

Wiek spiskich świątyni był oceniany i opisywany przez osiemnastowiecznych mieszczan w inny jeszcze sposób. Rychtarz ze Straż, podkreślając brak archiwaliów dotyczących historii kościoła, stwierdził, że „z jego budowy [lub: murów] podejrzewam, że w dawnych czasach, przez ówczesną wspólnotę został wzniesiony”⁴⁰. Ze względu na przebudowy nie sposób dociec, co w strukturze budowli zwróciło uwagę Michaela Schwartza (lub innego mieszkańca Straż, którego wrażenia

³⁴ Np. *Matiaszowce*, k. 4r („nulla habent Documenta”); *Poprad*, k. 4v („protocollis & inventariis deperditis”).

³⁵ *Lubica*, k. 6v.

³⁶ *Matiaszowce*, k. 4r; *Ruskinowce*, k. 8r; *Spiska Nowa Wieś*, k. 7r; *Spiska Biała*, k. 4v; *Straże*, k. 3v; *Wielka*, k. 4r; *Wierzbów*, k. 11r.

³⁷ *Lubica*, k. 6v; *Wierzbów*, k. 11 r. Przywilej Stefana V z 1271 r. umożliwiał obywatelom miast saskich m.in. wybór rychtarza i grafa czy właśnie nominowanie proboszczów i korzystanie z prawa patronatu, por. J. Radziszewska, *Studia i dziejów*, s. 84.

³⁸ W omówieniu jedynej stosunkowo nowej świątyni przedstawionej w lustracji, czyli kaplicy przebudowanej na (konsekwrowany w 1730 r.) kościół pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Spiskiej Nowej Wsi podobnie podkreślona zostaje rola wspólnoty słowiańskiej w tym pracach, por. *Spiska Nowa Wieś*, k. 7r („Ecclesia Slavonica antes Sacellum solummodo ac per solertiam et industrias Vicariorum Slavonicorum, et simul succursum populi Slavonici”).

³⁹ Po włączeniu trzynastu miast do Węgier trwała dyskusja, czy wcielić je do komitatu, czy zachować ich częściową niezależność. Ostatecznie, wraz z głównymi miejscowościami dominium lubowelskiego utworzyły istniejącą do 1876 r. prowincję szesnastu miast spiskich, zob. I. C h a l u p e c k ý, *Inventár*, s. 6.

⁴⁰ *Straże*, k. 3v („ex structuram attamen ejus conficere sicut[?], eam [ecclesiam] priscis temporibus, per Communitatem illius temporibus erectam fuisse”).

mógł ten urzędnik zapisać), ale można uznać – zdając sobie sprawę z pewnej anachroniczności tego stwierdzenia – że mieszczanin ten dokonał, nieświadomie i zapewne w ograniczonym stopniu, analizy stylistycznej tej architektury. Interesujące dla badaczy sztuki spiskiej są też występujące w kilku protokołach wzmianki o inskrypcjach w omawianych kościołach. W Ruskinowcach sędzia Glatz i notariusz Schneider wymieniają datę 1427 na chrzcielnicy, ta w Lubicy dzięki inskrypcji datowana jest na 1463, a w Twarożnej można w ten sposób określić czas wykonania ołtarza⁴¹. Przymuszczalnie musiały być znane lokalnej społeczności jeszcze przed przeprowadzeniem lustracji, nie wydaje się bowiem prawdopodobne, by podczas kilkudniowej kontroli całego miasta przeznaczano dużo czasu na obejrzenie samych kościołów.

Oczywiście, podanie powyższych informacji miało przede wszystkim pomóc w określeniu daty powstania danej świątyni, ale dla współczesnych badaczy stać się może ważnym świadectwem dawnego odbioru dzieł sztuki: chociażby umiejętności odróżnienia ich starszych i nowszych elementów czy postrzegania twórczości artystycznej jako świadectwa historycznego. Kwestią otwartą pozostawałoby w związku z tym, na ile takie ewentualne „pamiątkowe”, „protostarożytnicze” czy „historyczne” podejście do kościołów mogło wynikać z przewagi liczebnej luteranów w spiskich miastach. Paradoksalnie, te nieco przypadkowe, fragmentaryczne spostrzeżenia urzędników mogą powiedzieć o wygładzie spiskich świątyń około 1773 r. więcej niż częściej pojawiające się w omawianych protokołach ogólne określenie stanu kościoła. Przedstawiciele władz miejskich ograniczali się w tym miejscu do znanych z wizytacji kanonicznych formuł („in bono statu”), w wybranych przypadkach jedynie uwzględniając zakres i datę napraw⁴².

W punkcie 17. pojawiają się informacje przybliżające funkcjonowanie poszczególnych parafii. Rachunki wielu z nich przedstawiane

⁴¹ *Ruskinowce*, k. 8r („Ecclesia [...] per quem & quando erecta sit [...] non constat, credible tamen est per Com[m]unitatem illius temporis, et Anno procul dubio qui in baptisterio [...] apparet 1427”); *Lubica*, k. 6v („In Baptisterio autem [...] Annus 1463 insculptus reperitur”); *Twarożna*, k. 10r („De erectione Ecclesie Romano Catholicę nulla alia habentur Documenta, aut vestigial, nisi intus in Ecclesia ad Altare in certo Lapide hæ Litterę conspiciantur A.D. 1442[? druga cyfra nie do końca czytelna] unde colligere licet illo Anno eam erectam fuisse”).

⁴² Np. *Ruskinowce*, k. 8r („Majoris Altaris reparationis, tandem libellus certus rationum Eccl[esi]ę Ao. 1555, in Annis 1771 et [...] 1772”); *Mattiaszowce*, k. 4r.

musiały być raz do roku władzom miejskim⁴³. W większości kościołów odpowiedzialnymi za finanse parafii *curatores* byli sami proboszczowie, czasem wspomagani przez wikarych (Matiaszowce), i kościelnych (Poprad, Ruskinowce, Spiskie Podgrodzie, Twarożna). W Spiskiej Białej obowiązki te pełnił pijar, ojciec Morgenbeser, w Wielkiej – wikariusz Joannes Rederer⁴⁴.

Modelski, Gotkiewicz i Trajdos w swych opracowaniach podkreślali masowe wręcz obsadzanie parafii Górnych Węgier polskimi księżmi w XVII stuleciu, wynikające z braku miejscowych duchownych katolickich⁴⁵. Jak wskazują jednak odpowiedzi udzielone na pytanie 18., w latach 70. XVIII w. pochodzenie plebanów trzynastu miast było już dużo bardziej zróżnicowane (por. tab. 3). Jedynie trzech z nich (sufragan gnieźnieński i opat płocki Jan Karski oraz pijarzy Sebastian Michałowski i Antoni Wiśniewski) określani zostali mianem „Polonus”, dodatkowo jeszcze jeden, Antoni Prokopowicz, wskazany jako „pochodzący z Lubowli”⁴⁶. W Spiskich Włochach plebanem był Józef Karol Wolfinger, „szlachcic czeski”, a „Niemiec z Kolonii” Ludwik Franciszek van der Driesch administrował wspólnotami w Matiaszowcach i Spiskiej Sobocie⁴⁷. Czterej plebani pochodzili z terytorium Królestwa Węgierskiego. Ignacy Weingruber i Jan Nepomucen Franciszek Nimetz identyfikowali się jako „Węgrzy z Bratysławy”, a zmarły niedługo przed lustracją proboszcz Twarożnej, Franciszek Ksawery Kleinsfeld był Niemcem z Bystrzycy. Dominik Szabo, opat klasztoru św. Hipolita na górze Zobor koło Nitry i doktor teologii zarządzał kościołem w Spiskim Podgrodziu⁴⁸. Kanonik katedry warszawskiej, Włoch Stefano Vincenti, od 1760 r. był proboszczem parafii w Wielkiej, ale – jak podaje rychtarz Jakub Meltzer – „nigdy nie był tam widziany”, a jego obowiązki wy-

⁴³ Np. *Spiska Nowa Wieś*, k. 7r („Vicarius [...] qui in absentia Parochi eidem rationes in fine Anni, in praesentia Judicis et totius Senatus de Proventibus praestat”); *Spiskie Włochy*, s. 25v; *Twarożna*, k. 10r; *Wielka*, k. 4r.

⁴⁴ *Matiaszowce*, k. 4r; *Poprad*, k. 4v; *Ruskinowce*, k. 8v („Curator ejus loci est Parochus cum Aedituo ex Communitate constituto”); *Spiskie Podgrodzie*, k. 45r; *Twarożna*, k. 10r; *Spiska Biała*, k. 6r; *Wielka*, k. 10r.

⁴⁵ T. E. Modelski, *Spory o granicę*, s. 92; M. Gotkiewicz, *Reformacja*, s. 82; T. M. Trajdos, *Reformacja*, s. 477, 481.

⁴⁶ *Lubica*, k. 7r; *Spiska Biała*, k. 6r-6v; *Spiska Nowa Wieś*, k. 7v; *Ruskinowce*, k. 8v.

⁴⁷ *Spiskie Włochy*, k. 25r-26v; *Matiaszowce*, k. 4r; *Spiska Sobota*, k. 5r.

⁴⁸ *Poprad*, k. 4v; *Straże*, k. 3v; *Wierzbów*, k. 11r.

pełniał wspomniany wyżej ksiądz Rederer⁴⁹. Także opat Karski był nieobecny w Spiskiej Nowej Wsi przez „prawie trzy czwarte” okresu swego urzędowania⁵⁰. Dla obu duchownych otrzymanie odległej parafii (poza dodatkowymi wpływami) nie łączyło się zapewne ze szczególnym prestiżem. Ta podkreślana przez władze miejskie nieobecność plebanów może być wyrazem diametralnie innego niż w stuleciu wcześniejszym stosunku do starostwa spiskiego i jego marginalizacji w polityce wewnętrznej Rzeczypospolitej⁵¹.

Mimo napięć między polską a węgierską władzą na Spiszu parafie trzynastu miast – w przeciwieństwie do kościołów dominium lubo-welskiego – podlegały archidiecezji ostrzyhomskiej, w skład której wchodziła prepozytura spiska⁵². W niektórych protokołach wyznaczenie proboszczów przez starostę podkreślone być może jako korzystanie z prawa prezenty, należnego wcześniej owym „dawnym wspólnotom miejscowym”⁵³.

Znaczenie lustracji przeprowadzonej przez Pawła Tisztę dla badań nad późno nowożytnym Spiszem i jego życiem religijnym widoczne jest również w odpowiedziach na pytania 22. („Czy przyznane jest oratorium wyznania augsburskiego, jakiej długości, szerokości, z jakich materiałów, przez kogo, kiedy i za czyją zgodą postawione?”) i 23 („Kim jest kaznodzieja? Jakiej jest narodowości? Kiedy został wprowadzony i jakie ma podstawy utrzymania, wykonanie jakich obowiązków może być [od niego] w szczególności wymagane?”)⁵⁴. Warto zaznaczyć, że jeśli charakterystykę plebanów i administrowanych przez nich kościołów cechuje mimo wszystko pewien stopień ogólności, to oprawa luteranckiego kultu przedstawiona została dość szczegółowo. Wynikać to mogło zapewne stąd, że funkcjonowanie katolickich parafii było zapewne dokładniej opisane już w innych dokumentach (przede wszystkim protokołach wizytacji kanonicznych).

⁴⁹ *Wielka*, k. 4r („numquam hic visus”).

⁵⁰ Jakkolwiek został powołany na parafię dopiero w 1770 r., por. *Spiska Nowa Wieś*, k. 7v.

⁵¹ A. D i v é k y, *Dzieje przyłączenia*, s. 19-20.

⁵² T. E. M o d e l s k i, *Spory o granicę*, s. 92-93.

⁵³ Polscy urzędnicy mieli je otrzymać w 1764 r., por. J. K u r t y k a, *Starostwo*, s. 520; *Poprad*, k. 4v; *Ruskinowce*, k. 8v.; *Spiska Nowa Wieś*, k. 7v. Zdarzały się jednak wcześniejsze przypadki, zob. *Spiska Sobota*, k. 5r (Teodor Lubomirski); *Wielka*, k. 4r (H. Brühl). Interesująca jest wzmianka o powołaniu Dominika Szabo na parafię przez Augusta III (*Spiskie Podgrodzie*, k. 45r).

⁵⁴ Przykładowe pełne odpowiedzi znalazły się w Aneksie.

Dzięki odpowiedziom na pierwsze z tych pytań możemy zapoznać się z nieznanym dotychczas rozdziałem dziejów spiskiego budownictwa luteranckiego. Większość istniejących w 1773 r. oratoriów augsburskich powstała w 1694 r., za zgodą Stanisława Herakliusza Lubomirskiego⁵⁵. Zastanawiająca jest pochodząca ze Spiskich Włoch wzmianka, sugerująca budowę miejscowego obiektu już w 1685 r.⁵⁶ Ze względu na stan zachowania cztery zostały odbudowane (w tym jedno jedynie do wysokości fundamentów) „loco antiqui” przez późniejszych starostów i dzięki wydatkom miejscowych społeczności luteranckich⁵⁷. W lustracji Straży wspomina się miejsce modlitw wzniesione za zgodą Teodora Lubomirskiego, bez wymienienia starszej budowli⁵⁸ – może to być jedynie przeoczenie lub świadectwo (nie wiadomo, na ile świadomej) próby kontynuacji przez niego działań ojca czy wynik doraźnych politycznych interesów. Bez względu na pobudki, działanie to stanowić może dowód łagodniejszej polityki tego starosty wobec luteranów. Trajdos, który jako jeden z niewielu badaczy wspomina (bardzo oszczędnie) o oratoriach ustanowionych dzięki zgodzie Stanisława Herakliusza sugeruje, że powstawały one w prywatnych domach⁵⁹. Zastanawiające jest tylko, czy w takim przypadku używane byłoby tak często w omawianych opisach sformułowanie „aedificatum”⁶⁰. Późniejsze odbudowy oznaczały zaś wzniesienie budowli specjalnie z myślą o społeczności wyznania augsburskiego.

Wiadomości o oratoriach w trzynastu miastach spiskich ukazują, jakie budownictwo musiało wystarczyć ludności luteranckiej przed edyktem tolerancyjnym⁶¹. Nie była to architektura monumentalna –

⁵⁵ *Lubica*, k. 7v; *Matiaszowce*, k. 4v; *Ruskinowce*, k. 9r (odnawiane w czasach Heinricha Brühla); *Spiska Biała*, k. 7r; *Spiska Nowa Wieś*, k. 9v; *Spiska Sobota*, k. 6r (z uwzględnieniem dokładnej daty zgody i miesiąca budowy); *Wierzbów*, k. 12r.

⁵⁶ *Spiskie Włochy*, k. 27r.

⁵⁷ *Poprad*, k. 5r; *Spiskie Podgrodzie*, k. 46r; *Twarożna*, k. 10v-11r; *Wielka*, k. 4v-5r („Anno 1760 indulti Capitanei [...] Henrici a Brühl, sum[p]tibus Comunitatis Aug. Confessionis in locum prioris in A. 1694 Indultu Principis Stanislai Heraclii Lubomirski erecti”).

⁵⁸ *Straże*, k. 4r.

⁵⁹ T. M. Trajdos, *Reformacja*, s. 484. Niezachowane drewniane oratoria w Popradzie, Spiskich Włochach, Strażach i Spiskiej Nowej Wsi wspomina się w publikacji Janki Krivošovej, ale nie są tam przedstawiane jako część większej grupy budowli, por. J. Krivošová, M. Tesák, D. Veselý, *Lutheran Churches in Slovakia*, Liptovský Mikuláš 2001, s. 170-171, 182, 186.

⁶⁰ Np. *Spiska Nowa Wieś*, k. 9v; *Wielka*, k. 5r.

⁶¹ J. Krivošová, M. Tesák, D. Veselý, *Lutheran Churches*, s. 106-107.

brak danych o jakimkolwiek wystroju, wiadomo za to, że drewniane budowle (jedynie w Lubicy część oratorium była murowana) dość szybko niszczały⁶². Prawdopodobne ograniczenia materiału i form architektonicznych wynikać mogły z treści zgody starosty Lubomirskiego (czego sprawdzenie wymaga jeszcze dalszych badań), ale kojarzyć się mogą bardzo silnie z drewnianymi świątyniami artykularnymi powstałymi w Królestwie Węgierskim po sejmie w Sopronie w 1681 r., również na terenie komitatu spiskiego (np. w Kieżmarku)⁶³. Z drugiej strony jednak, analiza podanych w lustracji wymiarów (por. tab. 4) wskazuje na stosunkowo duże rozmiary budynków – uzasadnione, biorąc pod uwagę, że społeczność luterańska w dalszym ciągu dominowała w większości tych miejscowości.

W dalszej części protokołów szczegółowo opisane zostały obowiązki pastorów, takie jak wygłaszanie kazań w niedziele i święta, prowadzenie katechezy dla młodzieży, sprawowanie Eucharystii, odwiedziny u chorych oraz odprawianie pogrzebów⁶⁴. Sprowadzani byli do miast przez poszczególne wspólnoty, które zapewniały im dochód z cotygodniowej zbiórki i specjalnych funduszy⁶⁵. Podobnie jak w przypadku księży w odpowiedziach władz miejskich odnaleźć można informacje dotyczące pochodzenia kaznodziejów. Często wywodzili się ze Spisza i określani bywali jako „nobiles” – jak jednak wskazuje Julia Radziszewska na omawianym obszarze nierzadko tytułowano tak wybranych mieszczan, np. niektórych rzemieślników i przedstawicieli patrycjatu⁶⁶. Mieszczanami spiskimi było aż siedmiu pastorów: Jakub Bogusch, Daniel Czerva („lingua Germanus”), Samuel Keyser, Andrzej Grosz, Jakub Solkovi, Marcin Thann i Andrzej Jonasz Czirbes⁶⁷. Dwaj pochodzili z komitatu gemerskiego, a jeden z Bardiowa. Samuel ab Hortis, pastor w Strażach i Spiskiej Sobocie nazwany został jedynie „nobilis Hungarus”⁶⁸. Zarówno w przypadku księży, jak i pastorów tych deklaracji narodowościowych nie należy jednak postrzegać w obecnych,

⁶² *Lubica*, k. 7v; *Spiskie Podgórodzie*, k. 46r („ruina obnoxii”).

⁶³ Por. Tamże, s. 78; T. M. Trajdos, *Reformacja*, s. 484.

⁶⁴ *Lubica*, k. 8r; *Poprad*, k. 5v; *Wierzbów*, k. 12r-12v.

⁶⁵ *Lubica*, k. 8r; *Poprad*, k. 5v; *Spiskie Pogrodzie*, k. 46v.

⁶⁶ J. Radziszewska, *Studia z dziejów*, s. 110.

⁶⁷ *Lubica*, k. 8r; *Ruskinowce*, k. 9r; *Spiskie Włochy*, k. 27r; *Twarożna*, k. 11r; *Spiska Nowa Wieś*, k. 9v; *Poprad*, k. 5v; *Wierzbów*, k. 12r.

⁶⁸ *Wielka*, k. 5r; *Spiska Biała*, k. 7r; *Matiaszowce*, k. 5r; *Spiska Sobota*, k. 6v; *Straże*, k. 4r.

uksztalowanych przede wszystkim w XIX wieku kategoriach. Przykładem takiego swobodnego przenikania się tożsamości związanych z grupą etniczną, państwem czy miastem pochodzenia jest opisanie kanon dziei z Popradu jako „Natione Germanus, Kesmarkiensis Hungarus”.

Z organizacją kościelną – tak katolicką, jak i luterańską – wiąże się też kwestie szkolnictwa w trzynastu miastach. Jak wynika z protokołów, katolicycy *ludimagistri* uczyli dzieci (obojsza płci) czytania, pisania, arytmetyki i języków – przeważnie łaciny i niemieckiego, chociaż (często w zależności od pochodzenia nauczyciela) w niektórych uczono węgierskiego lub „linguae slavonicæ”, a także szkolili je „in Pietate”⁶⁹. Edukacja społeczności luterańskiej, mimo że liczniejszej, była prawdopodobnie nieco gorzej zorganizowana, a na pewno trudniejsza do przebadania. Nauczyciel, urzędujący w oratorium, zatrudniony był jedynie w Lubicy⁷⁰. W pozostałych miejscowościach młodzież (jedynie męska) uczona była w domach przez prywatnego nauczyciela („privatus Informator”)⁷¹. Być może wybór takiego modelu kształcenia był pokłosiem ograniczeń nałożonych na protestantów we wcześniejszym okresie.

Omówienie całego zbioru lustracji miast spiskich z 1773 r. stanowczo wykroczyłoby poza ramy niniejszego artykułu, nawet jednak przedstawienie wybranych fragmentów uwidacznia jej znaczenie dla analizy miast dawnego starostwa krótko przed i po rozwiązaniu tej jednostki administracyjnej. Wskazuje też kilka innych, szerszych problemów badawczych, takich jak etniczno-religijne zróżnicowanie ludności na obszarze pogranicza, stosunek nowożytnych odbiorców do artystycznych pamiątek przeszłości czy problem istnienia lub kształtowania się odrębnej kultury i tożsamości mieszczan.

⁶⁹ Zob. *Twarożna*, k. 10v; *Wielka*, k. 4v.; *Spiska Sobota*, k. 5v.

⁷⁰ *Lubica*, k. 8r-8v.

⁷¹ Zob. *Wierzbów*, k. 12v.; *Spiska Sobota*, k. 6v-7r.

ANEKS

Tab. 1. **Przynależność wyznaniowa mieszkańców trzynastu miast według wizytacji prepozyta spiskiego Jana Zsigraya z 1700 roku (na podstawie T. M. Trajdos, *Reformacja*, s. 485)**

Miejscowość	Katolicy	Unicy	Luteranie
Lubica	74	0	2000
Matiaszowce	26	0	229
Poprad	3	0	1000
Ruskinowce	14	0	600
Spiska Biała	120	0	1448
Spiska Nowa Wieś	300	0	5000
Spiskie Sobota	74	0	754
Spiskie Podgrodzie	1252	12	820
Spiskie Włochy	560	90	847
Straże	5	0	500
Twarożna	15	0	215
Wielka	15	0	606
Wierzbów	10	0	468
SUMA	2468	102	14487

**Tab. 2. Przynależność wyznaniowa
według lustracji miast spiskich Pawła Tiszty z 1773 r.**

Miejscowość	Katolicy	Luteranie
Lubica	501	1341
Majerka	78	335
Lubické Kúpele („Incolarum in Balneo existen.”)	90	13
Matiaszowce	16	600
Poprad	28	740
Ruskinowce	90	363
Spiska Biela	150	1712
Spiska Nowa Wieś „in Sylvis Igloviensibus”	2018 647	2688 116
Spiskie Sobota	88	657
Spiskie Podgrodzie	1609	642
Spiskie Włochy	1469	848
Straże	19	585
Twarożna	49	432
Wielka	20	986
Wierzbów	121	585
SUMA	6993	12643

Tab. 3. Proboszczowie trzynastu miast
spiskich według lustracji z 1773 r.

Miejscowość	Proboszcz	Narodowość	Data prezydentury
Lubica	Antonius Wiesniewsky e Scho- lis Piiis	Polonus	1762
Matiaszowce, Spiska Sobota	Ludovicus Franciscus van der Driesch, Canonicus Seepusiens	Natione Germanus ex Imperio Colonia Agrippina	1737
Poprad, Straże	Joannes Nepomucen Franciscus Nimetz	Posonio Hungarus	Poprad – 1764 Straże – b.d.
Ruskinowce	Antonius Prokoppovics	Lublyoviensis	„ante biennium [1771]”
Spiska Biata	Sebastianus Michalovsky a S. Sophia, rector Podolinensis Piar. Schola.	Polonus	b.d.
Spiska Nowa Wieś	Johannes Karsky, Suffraganeus Gnesdensis [...] Abbas Plock- ensis	Polonus	1770

Spiskie Podgrodzie	Dominicus Szabo, Abbas S. Hypoliti de Monte Zobor, SS. Theologiae Doctor et Protonotarius Apostolicus	b.d. [przypuszczalnie Węgier]	1761
Spiskie Włochy	Joseph Carolus Wolfinger, de Volfsbach et Plaskquitz, Eques Bohemus, Infulatus Præpositus St. Eustachii de Csúth	Eques Bohemus	1764
Twaróżna	demortuus Franciscus Xave- rius Kleinsfeld	Natione germanicae Schemnitzensis	Parafia nieobsadzona w czasie sporządzania lustracji
Wielka	Stephanus Comes Vincenti, Eccle[si]æ Cathedralis Varsaviensis Canonicus	Italus	1760
Wierzbów	Ignatius Weingruber Nobilis	Hungarus Poseniensis	1764

Tab. 4. Oratoria luterzańskie na terenie trzynastu miast spiskich według lustracji z 1773 r.

Miejscowość	Materiał i wymiary (długość x szerokość); sążień = ok. 1,9 m; łokieć wiedeński = ok. 78 cm; stopa = ok. 32 cm	Data założenia lub budowy	Kaznodzieja	Data objęcia urzędu
Lubica	część drewniana, 14 x 7,5 sążni [„orgiæ”]; część murowana 4,5 x 7 sążni i 5 stóp [„pedem”]	Circa 1694	Jacobus Bogsch, Poprado Hungarus	4 VIII 1772
Matiaszowce	drewniane, 14 x 14 łokci [„ulnae”]	1694	Idem qui in Oppido Foelka Joannes Samuel Kéler, Nob. Hungarus, ex Libera Citta Bartha [Bardiów] oriundus	b.d.
Poprad	drewniane, 13 x 7 sążni	1760, „in locum antique”	Jacobus Solvovj[?], Natione Germanus, Ke-smarkienis Hungarus	1757
Ruskinowce	drewniane, 18 x 13 łokci wiedeńskich	1694, „indultu Comitiss Brühl [...] reparatum”	Daniel Czerva, Varal-lyensis ex Col[m]it[a]to Scepusiensi oriundus, lingua Germanus	1758

Spiska Biała	drewniane, 14 x 5 sążni	1694	Jonas Bubenka ex Comitato Gömoriensi oriundus, na[t]ijone Hungarus	1766
Spiska Nowa Wieś	drewniane, 20,5 x 7,5 sążni	1694	Andreas Jonas Czirbes Nobilis Hung. Varallya oriundus	1757
Spiska Sobota	drewniane, 12 x 6 sążni	29 VII 1694 (dekret S. H. Lubomirskiego), VIII 1694 (budowa)	Samuel ab Hortis, Nobilis Hung.	1761
Spiskie Podgrodzie	fundamenty na wysokość 1 łokcia w miejscu starszego, zagrożonego ruiną [„Ad unius ulna altitudinis murato fundamento ex puris lignis, in locum prioris ruinae obnoxii indultu Principis Stanisaii Heraclii Lubomirsky [...] erecti [mierzącego 13 x 7,5 sążni]”]	1694 (pierwsze oratorium), 1759 (fundamenty)	demortuus Samuel Czirbesz, Nobilis ex Comitatu Gömoriensi Csetnekino [ob. Śtítník] oriundus natione Slavus	1729
Spiskie Włochy	drewniane, 12 x 7 sążni	1685[!]	Samuel Keyser, natione Germanus, ex libera citte Leutschoviensi	1761

Straże	drewniane, 17 x 13 łokci	Za zgodą T. Lubomirskiego [“Indultu pariter Principis Theodori Lubomirsky erectum”]	Idem qui in Monte Sancti Georgii [Samuel ab Hortis]	b.d.
Twarożna	drewniane, 33 x 18 łokci	1694 (pierwsze oratorium), 1758 (odbudowa “loco antiqui”)	Andreas Grosz, natione Germanus Leutschoviensis	1737
Wielka	z drewna i żerdzi [“ex ligno et Asseribus”], 30 x 17 łokci wiedeńskich	1694 (pierwsze oratorium), 1760 (odbudowa H. Brühla „in loco cum prioris”)	Joannes Samuel Kéler [pastor z Matiaszowiec]	1759
Wierzbów	z żerdzi i drewna, 19 x 11 łokci wiedeńskich	1694	Martinus Thann, Monti Georgensis Germanicæ nationis, Nobilisque Hungariæ	1758

Wybrane fragmenty protokołów lustracji z 1773 r.**Lubica, k. 6v-8r.**

17. *Ecclesia Romano Catholica per quem, quando erecta & nunc in quo statu sit, & quis illius curator? Quis de proventibus ratiocinatur?*

R. *Ecclesiae Romano Catholica Leibiczey. sunt duæ, una sub Titulo B. Mariae Virginis assumptae, alia sub Titulo St. Spiritus, quando utraq[ue] erecta sit positive non constat, considerate tamen Privilegio Stephani Regis per Antecessores Lebicenses Saxones hac locum a primordiis incolentes per eosdem erectas fuisse. In Bapstisterio autem vineo annus 1463 in Sculptus reperitur. Curatores illius sunt duo aeditui, ex Civibus quotannis electi; de Proventibus omnibus Parochus qua principalis Curator cum Magistratu partier quotannis in Festo St. Georgii percipit rationes. Utraq[ue] harum Ecclesiarum p[rae]sertim vero principalis in optimo nunc statu existit nimirum tum ab extra, quam ab intra; restaurata & exornata per p[rae]sentem Parochum, partim sumptibus propriis, partim etiam Eccl[esi]æ concurrente quoq[ue] Communitatis suis operis.*

18. *Parochus, cujus nominis, cuius nationis & quam Diæcesam pertinens, quando inductus, & quis hactenus Ius praesentæ exercuerit?*

R. *Parochus modernus Eccl[esi]æ huius est nomine Antonius Wiesnewsky e] Scholis Piiis natione Polonus, spectat ad Archidiæcesim Strigomiensem, inductus A. 1762, quod poro Communitas Leybicensis Ius Praesentæ Parochorum exercuerit & ante ex post Op[p]ignora[tio]nem XIII Oppidorum per divos Reges Hungariae concessum, collatumq[ue] paret ex Privilegiis, in [...] 1mo reproductis & simul ex Investitura de Anno 1424 sub Nro in [...] Cap[i]t[ul]o Scepi. emanate, cujus Originale asservatur in archive ejusdem Oppidi. [...]*

22. *Daturne oratorium Aug. Confessioni addictor[um], cuius longitudinis, latitudinis, ex qualibus materialibus, per quem, quando & cuius indultu erectum?*

R. *Datur hic Oratorium Aug. Confess. addictorum, per Principem Heraclium Lubomirsky circa annum 1694. indultum. Est in longitudine partis ex lingo extractæ orgiarum 14, partis vero ex muro in eadem longitudine, 4½ orgiæ. in latitudine posterioris partis orgiarum 7½, partis anterioris in latitudine orgiarum 7 & 5 pedum, cujus posterior paries ruina obnoxius, cujus in vicinia Habita[tio]ne habet Minister Aug. Confess. ad[dic]tum.*

23. *Prædicantius quis, cuius nationis, quando inductus, et qualem pro substinentia fundum habeat, qualia munia exercere possit, in specifico deducuntur?*

R. Aug. Confess. addicti habent Jacobum Bogsch Poprado Hungarum Ao 1772. Die 4° Aug. ex indultu Principis Casimiri Ponyatowsky Capitanei Scepusiensis [...] vocatum ac introductum, qui munia exercere potest sequentia: 1mo Diebus dominicis æq. ac Festis populum notitia veritatum caelestinum imbuat, partim Sermones Sacros dicendo, partim cathechicas lectiones æstivo tempore instituendo, partim deniq[ue] lecturas biblicas ac preces publicas habendo, Sacramq. Domini Cœnam administrando. 2do Reliquis singulis diebus publicis impendit. 3^{io} Ægrotos suæ religionis homines visitat, eosq[ue] ad mortem disponit. Fundum Subsistentiæ ipsius ex offertories 4. per Annum solennioribus in Festis ac ex Pecunia quavis die dominica & Festiva sub Concione Matutina per ædituum ad sæculum collecta ab Auditoribus, hebdomadatim Hung. fl[?] 3. Agris ad Domum ejusdem Ministri & Oratorium spectantibus, item ex Interusurio summae locatæ U[niezytelne] 1500 percipit, alusq[ue] per Cives ejusdem religionis addictorum, eidem dono oblatis beneficiis perfruitur.

Wielka, k. 4r-5v.

22. [...] *R. Oratorium Aug. Confessionis addictor[um] huius 30 ulnas viennenses longum, 17 latum, Anno 1760 indultu Capitanei illius temporis Comitis Henrici a Brühl, sum[p]tibus Com[un]itatis Aug. Confessionis in locum prioris in A. 1694 indultu Principis Stanislai Heraclii Lubomirski erecti, [niezytelne] proximi ex ligno et Asseribus extractum habetur.*

23. [...] *R. Minister Aug. Confessionis Addictor[us] in præsens est Ioannes Samuel Kéler Nobilis Hungarus ex [...] Barthpha oriundus A^o 1759 introductus. Fundus Sustanta[tionis] eius sunt Rh.fl. 100 a communitate Aug. Confessionis eidem pendi soliti, quibus accedunt quatuor per annum Offertoria. Functiones eius sequentibus absolvantur. Quibusvis Dominicis, & Festis diebus mane concionari, post meridiem, vespertinum Cultum præcibus, & lectione sacri Codicis absolvere; æstivo tempore iisdem diebus post meridiem Iuventutem in Cathechesi erudire; Hebdomadatim propter annexam sibi Eccle[si]am Mathæi Villensem, bis præces matutinus per agere; pœnitentiales devotiones ter per annum, cum usu S. Coena Dominicæ instituere ægrotantes visitare, et moribundos salutaribus instituonibus, et solation Xstiano, ad beatam mortem disponere; porro si desideretur conciones funebris dicere.*

Bibliografia

Źródła

Biblioteka Książąt Czartoryskich

Papiery do interesu starostwa spiskiego należące 1412-1772, t. 5, sygn. IV 766, Biblioteka Książąt Czartoryskich, s. 145-148 [list administratora Moszczeńskiego dotyczący planów przebudowy zamku].

Papiery do interesu starostwa spiskiego należące 1412-1772, t. 7, sygn. IV 768, BXXCz, s. 375-378 [*Revisione generale dell Castello di Lubowna* architekta Francesca Placidiego].

Spišský archív v Levoči

Provincia spišských 16 miest – grofsky archív (fond Spisske miesta – grófsky archív), inv. č. 156, sygn. E9 [Lubica].

Provincia spišských 16 miest – grofsky archív (fond Spisske miesta – grófsky archív), inv. č. 157, sygn. E10 [Spiska Biela].

Provincia spišských 16 miest – grofsky archív (fond Spisske miesta – grófsky archív), inv. č. 158, sygn. E11 [Wierzbów].

Provincia spišských 16 miest – grofsky archív (fond Spisske miesta – grófsky archív), inv. č. 159, sygn. E12 [Twarożna].

Provincia spišských 16 miest – grofsky archív (fond Spisske miesta – grófsky archív), inv. č. 160, sygn. E13 [Ruskinowce].

Provincia spišských 16 miest – grofsky archív (fond Spisske miesta – grófsky archív), inv. č. 161, sygn. E14 [Spiska Sobota].

Provincia spišských 16 miest – grofsky archív (fond Spisske miesta – grófsky archív), inv. č. 162, E15 [Wielka].

Provincia spišských 16 miest – grofsky archív (fond Spisske miesta – grófsky archív), inv. č. 163, sygn. E16 [Poprad].

Provincia spišských 16 miest – grofsky archív (fond Spisske miesta – grófsky archív), inv. č. 164, sygn. E17 [Matiaszowce].

Provincia spišských 16 miest – grofsky archív (fond Spisske miesta – grófsky archív), inv. č. 165, sygn. E18 [Straže].

Provincia spišských 16 miest – grofsky archív (fond Spisske miesta – grófsky archív), inv. č. 166, sygn. E19 [Spiska Nowa Wieś].

Provincia spišských 16 miest – grofsky archív (fond Spisske miesta – grófsky archív), inv. č. 167, sygn. E20 [Spiskie Podgrodzie].

Provincia spišských 16 miest – grofsky archív (fond Spisske miesta – grófsky archív), inv. č. 168, sygn. E21 [Spiskie Włochy].

Źródła opublikowane

Stanisława Herakliusza Lubomirskiego mowy sejmowe z 1670 i 1673 roku oraz „Informacyja potrzebna bardzo Rzeczypospolitej 1671 o prawie własnym

i dziedzicznym, które ma Rzeczpospolita do Spisza i części ziemie węgierskiej, przeciwko pretensyjom Cesarza JM, tudzież jako wiele Rzeczypospolitej należy na utrzymaniu tego kraju”, oprac. K. Przyboś, Kraków 2010.

Opracowania

- Bizoňová M., *Spoločnosť Ježišova a jej charakteristika*, [w:] *K počiatkom jezuitov na Spiši. Ján Voško – z reštaurátorskej tvorby*, red. M. Novotná, Levoča 2013, s. 9-35.
- Chalupecký I., *Provincia spišských 16 miest I. Grófský archív (1224) 1412-1774. Čiastkový inventár*, [Levoča] 1968.
- Divéky A., *Dzieje przyłączenia miast spiskich do Węgier w roku 1770*, Zamość 1921.
- Felczak W., *Historia Węgier*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1983.
- Fetko F., *Kapitola k dejinám hradu Lubovňa v 18. storočí*, „Zeszyty sądecko-spiskie”, R. 3, 2008, s. 131-135.
- Gotkiewicz M., *Reformacja i kontrreformacja na Spiszu*, „Nasza Przeszłość”, R. 7, 1958, s. 73-94.
- Grzesik R., *Małżeństwo Judyty, córki Bolesława Krzywoustego z Kolomanem czyli o utracie Spisza przez Polskę*, „Z przeszłości Spiša”, R. 7-8, 1999-2000, s. 15-27.
- Kohútová M., *Biała Spiska według wykazu z 1773 roku*, „Zeszyty sądecko-spiskie”, R. 3, 2008, s. 136-138.
- Körmendy A., *Struktura społeczno-gospodarcza średniowiecznego Spiszu (Przegląd problematyki i dorobku historiografii węgierskiej)*, [w:] *Terra Scepusiensis. Stan badań nad dziejami Spiszu*, red. R. Gładkiewicz, M. Homza, M. Pułaski, M. Slivka, Levoča-Wrocław 2003, s. 269-274.
- Krivošová J., M. Tesák, D. Veselý, *Lutheran Churches in Slovakia*, Liptovský Mikuláš 2001.
- Kurtyka J., *Starostwo spiskie (1412-1769/70)*, [w:] *Terra Scepusiensis. Terra Scepusiensis. Stan badań nad dziejami Spiszu*, red. R. Gładkiewicz, M. Homza, M. Pułaski, M. Slivka, Levoča-Wrocław 2003, s. 487-534.
- Marcinowska M., *Lubomirscy. Starostowie sądecki i spiscy*, Nowy Sącz 1998.
- Modelski T. E., *Spory o południowe granice diecezji krakowskiej od strony Spisza (w. XIII-XVIII)*, Zakopane 1928.
- Radziszewska J., *Levoča i jej polonica*, „Studia Historyczne”, R. 16, 1973, s. 585-592.
- Radziszewska J., *Studia spiskie*, Katowice 1985.
- Radziszewska J., *Studia z dziejów ustroju Spisza*, Katowice 1969.
- Ruciński H., *Dzieje polityczne Spiszu do końca XV wieku*, [w:] *Terra Scepusiensis. Stan badań nad dziejami Spiszu*, red. R. Gładkiewicz, M. Homza, M. Pułaski, M. Slivka, Levoča-Wrocław 2003, s. 275-306.

- Trajdos T. M., *Reformacja i kontrreformacja na Spiszu*, [w:] *Terra Scepusiensis. Stan badań nad dziejami Spiszu*, red. R. Gładkiewicz, M. Homza, M. Pułaski, M. Slivka, Levoča-Wrocław 2003, s. 467-486.
- Wilczek W., *Starostwo spiskie*, [w:] *Mapa starosta spiskiego Franciszka Floriana Czakięgo (1762)*, red. Z. Ładygin, Zakopane 2013, s. 23-55.
- Zielińska Z., *Poniatowski Kazimierz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1983, s. 444-453.

MARIA KAZIMIERA STANISZEWSKA

LUSTRACJA TRZYNASTU MIAST Z 1773 R. JAKO PRZYCZYNEK DO BADAŃ NAD SYTUACJĄ RELIGIJNĄ DAWNEGO SPISZA

Streszczenie: Dawną Koronę (a potem Rzeczpospolitą Obojga Narodów) i Królestwo Węgierskie łączyły w średniowieczu i epoce nowożytnej liczne skomplikowane relacje. To specyficzne sąsiedztwo szczególnie widoczne są na Spiszu, w latach 1412-1772 podzielonym między oba państwa. W artykule przedstawiona zostały wybrane wiadomości z lustracji prowadzonej przez urzędnika Pawła Tiszę, zlecona przez władze węgierskie już po likwidacji starostwa spiskiego. Dokument z 1773 r. dostarcza licznych informacji dotyczących sytuacji trzynastu miast spiskich znajdujących się do niedawna pod polską władzą. Obok ukazania polityczno-gospodarczego tła życia codziennego poruszone zostały w nich kwestie mogące zainteresować badacza tak życia religijnego, jak i sztuki sakralnej na Spiszu: liczba wyznawców katolicyzmu i luteranizmu, pochodzenie wykształcenie i obowiązki lokalnych plebanów i pastorów, stan zachowania kościołów oraz – słabo rozpoznane w dotychczasowej literaturze – wzmianki o oratoriach wyznania augsburskiego, powstałych w starostwie za zgodą Stanisława Herakliusza Lubomirskiego. Miasta spiskie około roku 1773 r. rysują się w lustracji jako obszar zróżnicowany religijnie, którego mieszkańcy reprezentowali złożone podejście do tożsamości i miejscowej tradycji.

Słowa kluczowe: Spisz, nowożytność, tożsamość, architektura sakralna, starostwo spiskie, mieszczaństwo.

THE INSPECTION REPORT OF THE THIRTEEN CITIES (1773) AS A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH ON RELIGIOUS SITUATION OF OLD SCEPUSIUM (SPIŠ)

Abstract: Historically, the Crown of the Kingdom of Poland (later the Polish-Lithuanian Commonwealth) and the Kingdom of Hungary shared very complicated relations during the Middle Ages and Early Modern period. This specific neighbourhood can be especially visible in the case of Spiš (Scepusium), in the years 1412-1772

divided between both countries. The article presents the selected information from the inspection report conducted by Paul Tiszta, ordered by Hungarian authorities after the liquidation of the Scepusian *capitaneatus* (starostwo). Written in 1773, the document provides many records on the situation of thirteen cities, which had been under Polish administration not much earlier. Besides showing the political and economical background of everyday life, it presents the information important for researchers interested in both Scepusian religious life and local art, concerning: number of Catholics and Lutherans, provenience and education of local parsons and ministers, condition of the church buildings and – almost absent in the previous literature – records on the Lutheran oratories in the cities of *capitaneatus*, build with the consent of Stanisław Herakliusz Lubomirski. In this report, Scepusian cities are presented as a religiously diverse territory, whose inhabitants manifested a complex approach to the issue of their identity and local tradition.

Key words: Spiš (Scepusium), Modern period, identity, sacred local art, architecture, the Scepusian *capitaneatus*, bourgeoisie.

Translated by Maria Kazimiera Staniszevska